

Олександр Головка (Київ)

З ІСТОРІЇ МІЖКНЯЗІВСЬКОЇ ВІЙНИ 1015–19 рр. НА РУСІ

Склалося так, що період з середини 90-х рр. X століття і майже до середини другого десятиліття XI століття доволі слабо відбитий на сторінках давньоруських літописів. Саме ця обставина дала підставу Л. В. Черепніну висловити припущення про те, що саме в останнє десятиліття X століття було завершено написання першого давньоруського літописного зводу¹. Фактично обійдені увагою літописців перші тринадцять років XI ст., оскільки до цього часу мають відношення лише окремі згадки «Повісті временних літ» про смерть тих чи інших представників князівської династії того часу, які взяті більш пізніми редакторами пам'ятки з князівського поминальника².

Лише з 1014 р. в літопису відновлюються щорічні повідомлення про події на Русі. Саме тоді, за даними «Повісті временних літ», розпочинається конфлікт між київським князем Володимиром та його сином новгородським князем Ярославом, який відмовився коритися волі батька. В ході підготовки до походу проти бунтівника Володимир захворів, а 15 липня 1015 р. помер³. Про подальші події, пов'язані з боротьбою за київський престол нащадків Володимира Святославича, крім давньоруських літописів, розповідають саксонська хроніка Тітмара Мерзебурзького (народився близько 975 р. — помер в грудні 1018 р.) та скандинавська «Сага про Еймунда». Слід зазначити, що згадані джерела неоднаково подають перебіг подій. Так, за свідченнями літописів, після смерті Володимира верховним князем Русі стає Святополк, який в боротьбі за владу вбиває своїх братів — Бориса, Гліба та Святослава. В 1016 р., програвши битву Ярославові, він знаходить притулок у свого тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Влітку 1018 р. військо останнього здійснило похід на Русь, під час якого Болеславу та Святополку вдається на певний час зайняти столицю Русі, але згодом, у 1019 р., київським князем стає Ярослав Володимирович⁴. Тітмар повідомляє про втечу Святополка в Польщу відразу ж після смерті Володимира, а також про розділ спадщини Володимира між двома іншими синами небіжчика (їх імена не названі). Згодом, при описі походу Болеслава та Святополка, саксонський хроніст занотував, що їх суперником був Ярослав. В пам'ятці докладно описано похід Болеслава Хороброго на Київ влітку 1018 р.⁵ В скан-

динавській «Сазі про Еймунда» подано чимало відомостей про участь вікінгів у боротьбі між нащадками «Вальдемара» — «Яріцлейвом» та «Буриславом»⁶. Як ми бачимо, що всі три пам'ятки доволі істотно відрізняються за змістом інформації, на що, безумовно, вплинули жанр та час написання, особистість авторів пам'ятки тощо. Єдиним сучасником подій був саксонський хроніст Тітмар. Через це його хроніка в плані достовірності перевершує відомості літописів, які були написані через багато років після подій. Що стосується скандинавської саги, то вона з'явилася значно пізніше — лише в XIV ст. на підставі фольклорних творів скандинавів. Остання обставина ускладнює вивчення джерела, оскільки досліднику для одержання достовірних даних відокремити їх від значних легендарних нашарувань.

Вже у другій половині XIX ст. у дослідженнях Ф. Я. Фортинського та І. А. Лінниченка було звернуто увагу на суперечності у даних саксонської хроніки Тітмара Мерзебурзького та свідочтвах руських літописів. Проте ці історики, як і більшість інших, що досліджували історію міжкнязівської війни 1015–19 рр., беззаперечно перевагу віддають повідомленням вітчизняних джерел⁷. На початку XX ст. М. С. Грушевський звернув увагу на численні алогізми та неузгодженості при викладі подій у різних літописних списках про боротьбу нащадків Володимира Святославича. Однак, дослідник все ж таки виклав історію міжусобної війни за літописом і тільки для додаткової інформації використав свідочтва німецької хроніки Тітмара. Вважаючи Святополка винуватцем гибелі Бориса і Гліба, вчений підкреслив, що в діях Святополка не було нічого такого, щоб відрізняло його від інших володарів Русі⁸. В 20-х рр. XX ст. український історик та археолог В. Г. Ляскоронський спеціально дослідив літописні повідомлення 1015–17 рр. і звернув увагу на значно більшу (у порівнянні з ними) достовірність свідчень про ці події хроніки німецького хроніста⁹. В цей же час О. І. Лященко проаналізував свідочтва про Русь «Саги про Еймунда» та порівняв її інформацію з даними літописних текстів. Перебуваючи під впливом останніх, автор механічно пов'язав в дійсності різні за змістом свідочтва скандинавської пам'ятки та «Повісті временних літ». Зокрема, вчений висловив доволі сумнівне твердження, що «Бурислав» саги — це Святополк¹⁰. Необхідно зазначити, що названі праці суттєво не вплинули на подальшу історіографію історії Русі початку XI ст.

В джерелознавчій монографії М. М. Ільїна 1957 р. аналізуються літописні статті про Бориса та Гліба і було зроблено висновок, що ці джерела виникли в 70-х рр. XI ст. під впливом церковних житій, присвячених цим князям-«святим». Цим, вчений поставив під сумнів тезу О. О. Шахматова, який вважав, що літописні повідомлення

виникли відразу ж після загибелі Бориса та Гліба, а на їх основі пізніше були створені агіографічні оповідання борисоглібського циклу¹¹. В книзі М. М. Ільїна обережно робиться припущення про можливу причетність до загибелі Бориса варягів, які були на службі у Ярослава¹².

Погляди М. М. Ільїна згодом підтримав відомий польський фахівець з історії Центральної та Східної Європи А. Грабський¹³. Б. О. Рибаків в численних працях з історії Давньої Русі, розповідаючи про події після смерті Володимира, наводить дві ймовірні версії (саги та літопису) загибелі синів останнього, не надаючи при цьому перевагу будь-якій з них¹⁴. На необхідність більш критичного ставлення до джерел та переоцінки подій 1015–19 рр. висловились М. Х. Алешковський та О. М. Хорошев¹⁵. Ці ж автори довели, що канонізація Бориса та Гліба відбулася не за часів Ярослава Володимировича, а в 1072 р.

На жаль, в більшості сучасних досліджень погляди М. М. Ільїна не знайшли ні належної наукової критики, ні серйозної підтримки¹⁶. Так, наприклад, О. М. Рапов на підставі правильного визначення в літопису днів тижня, коли були вбиті брати-князі Борис (неділя 24 червня 1015 р.) та Гліб (понеділок 5 вересня 1015 р.), вважає, що текст розповіді «є дуже давньою пам'яткою»¹⁷. Проте для літописця-монаха точно з'ясувати ці дні було не дуже складним завданням, оскільки у нього були пасхальні таблиці. Доволі вільно тлумачить повідомлення Тітмара О. В. Назаренко, трактуючи при цьому події 1015–17 рр. в основному за матеріалами літописів¹⁸. Чимало вчених вкрай критично сприймають зміст скандинавської «Саги про Еймунда». В. Д. Королук, відзначивши важливість повідомлень хроніки Тітмара Мерзебурзького для вивчення історії Русі, фактично ставить під сумнів можливість використання повідомлення скандинавської пам'ятки, відзначивши складність вивчення останньої. З цього дослідником робиться висновок про сумнівність причетності до вбивства Бориса та Гліба Святополка, який, на його думку, з 1015 р. перебував у Польщі, проте питання про розвиток подій в 1016–17 рр. в дослідженні залишилося відкритим¹⁹. М. Ф. Котляр також заперечує можливу участь Святополка до вбивства братів Бориса та Гліба. Автор відзначає, що у «Повісті временних літ» та Новгородському першому літописі відсутня історична достовірна розповідь про боротьбу за владу нащадків Володимира, визнає монографію М. М. Ільїна серйозним дослідженням подій 1015–19 рр. На підставі факту про особливу роль тмутараканського князя Мстислава в міжкнязівських конфліктах 20-х — початку 30-х рр. XI ст. вчений робить висновок про його

можливу причетність до смерті Бориса, яка, за його думкою, могла статися під час битви з Мстиславом у 1016 р.²⁰

У нас є всі підстави вважати: свідоцтва літописів про події 1015–19 рр. слід використовувати дуже обережно і в порівнянні з інформацією інших пам'яток. Як літописна стаття під 1015 р., так і близькі до неї пам'ятки агіографічної літератури виникли через декілька десятиліть після загибелі Бориса, Гліба та Святополка. Культ Бориса та Гліба став складатися, як це довів М. Х. Алешковський в 70-х рр. XI ст., після їх канонізації в 1072 р., яка була здійснена під патронатом синів князя Ярослава — Ізяслава, Святослава та Всеволода. Цікаво, що під час канонізації митрополит Георгій висловив сумнів щодо святості останків Бориса, що було б неможливим, якщо б він почитався святим раніше²¹. Вхідження Бориса та Гліба до пантеону святих продовжувалося до початку XII ст., причому культ братів поступово трансформувався від глібоборисівського (де головним святим був Гліб) до борисоглібського. Цікаво, що в Чехії досить рано стали почитати руських святих, а в Сазавському монастирі був побудований наприкінці XI ст. приділ на честь князя Гліба «та його брата» (без вказівки імені)²². На остаточне оформлення культу особливо вплинув Володимир Всеволодович «Мономах», який з метою ідеологічного зміцнення своєї влади в 1115 р. (в 100-річницю смерті братів) влаштував, за влучним виразом В. Г. Мірзоева, «пишну виставу» перенесення останків Бориса та Гліба з дерев'яної до кам'яної церкви²³. Переорієнтація культу, як це показав О. С. Хорошев, пов'язана з орієнтацією клану Мономаха та його нащадків на Бориса як духовного патрона їх родини²⁴.

Наведений вище матеріал не дає відповіді на дуже важливі запитання. Чому Бориса та Гліба вирішили канонізувати після десятиліть мовчання про них? А не сприяла ця канонізація замовчуванню розмов та чуток, які стосувалися приходу до влади Ярослава? Проте, перш ніж розпочати пошук відповідей на ці запитання, треба остаточно розібратися з роллю у подіях початку XI ст. Святополка. В зв'язку з цим принциповим є спостереження М. Х. Алешковського, який звернув увагу, що один з внуків Ярослава Володимировича мав таке ім'я²⁵. Мова йде про київського князя Святополка Ізяславича (народився в 1050 р.). Враховуючи, яке значення в середні віки надавалося іменам, ми повинні визнати або те, що до моменту народження Святополка не знали, що його тетка вбив князів Бориса та Гліба (це неймовірно), або, що Святополк не був причетний до цього вбивства.

Однозначно, що у нас є всі підстави для того, щоб відкинути як недостовірну інформацію літописів, що постали під впливом житійної літератури про Бориса та Гліба. Ця інформація далека від реального

життя, а головною її метою було засудження другого «Каїна» Святополка. Необхідно відзначити, що всі гріхи, які приписувались книжниками цьому князеві, з позиції середньовічної політичної практики, не були чимось дивним, а тогочасні ідеологи часто-густо за такі дії не дуже поспішали засуджувати своїх «патронів». М. С. Грушевський, який дотримувався літописної версії загибелі Бориса та Гліба в наслідок дій Святополка, не дивлячись на це, писав: «Як би Святиполку удалося довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б сі способи, як забувала не раз пізніш і ранійше, а перейнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Святиполк собі місце між иньшими «христоролюбцями»²⁶. Така «практика» винищення родичів була характерна для багатьох середньовічних династій, для чого достатньо згадати, як цілеспрямовано та «методично» знищував своїх близьких франкський король VI ст. Хлодвіг, якого, як розповідає єпископ Григорій Турський, після смерті поховали в церкві святих апостолів²⁷.

Отже, якщо відкинути легендарну частину джерел, що походить за своєю основою до агіографічних пам'яток, то винуватця загибелі братів слід шукати серед інших нащадків Володимира. При цьому слід згадати, що саме Ярослав ще за життя київського князя виступив проти нього, а для боротьби проти «бунтівника» Володимир запросив до Києва Бориса. Останній став головним помічником і фактично співволодарем Русі²⁸. Думається, що хворий Володимир навряд чи запросив би з далекого Ростова Бориса, якого літописна стаття під 6523 роком змальовує як безініціативного, нездатного керувати дружиною. Відзначимо зразу ж, що серед синів Ярослава не зустрічаються нащадки ні з іменами Борис і Гліб, ні з іменами їх християнських патронів Романа та Давида²⁹. Це є також побіжним аргументом на користь якихось негараздів у стосунках Бориса та Гліба з Ярославом.

Важливу інформацію для вивчення подій надають нам іноземні джерела. Згідно даних хроніки Тітмара Мерзебурзького, на Русі після смерті Володимира владу поділили два князі: «Цей король (Володимир. — *О. Г.*), під вагою років, залишивши спадщину двом синам, помер. В цей же час третій все ще перебував у темниці, а згодом, покинувши темницю і залишивши жінку, знайшов притулок у тестя»³⁰. З уривку зразу можна однозначно встановити особу третього сина. Ним був Святополк, зять Болеслава Хороброго, який був арештований за змову Володимиром. Без сумніву, що Тітмар знав і князя Ярослава, оскільки пізніше буде про нього згадувати, описуючи похід Болеслава Хороброго на Київ влітку 1018 р. «Сага про Еймунда» розповідає, що боротьба точилася між «конунгами» «Буриславом», князем «Кенугарда», та «Ярицлейвом», князем «Хольмгарда»³¹. Перш за все відзначу,

що «Кенугард» та «Хольмгард» — це скандинавські назви Києва та Новгород³². Не викликає сумнівів у дослідників і тотожність імен «Ярицлейв» — Ярослав, який дійсно сидів у той час у Новгороді. Як зазначалося, від О. І. Ляценка встановилася традиція вважати, що «Бурислав» — це Святополк, а М. М. Ільїн робив припущення, що це міг бути і Святополк, і Болеслав. Проте, на наш погляд, за всіма ознаками (філологічними, і історичними) «Бурислав» — це князь Борис, який сидів у Києві, якому підкорялася дружина Володимира. Саме йому у 1014 р. доручили вести боротьбу з Ярославом та організувати оборону південних кордонів Русі від нападів печенігів у 1015 р.³³ Інформація «Саги про Еймунда» не суперечить ні свідцтвам Тітмара, ні позбавленим впливу пізніх церковних творів про Бориса та Гліба даним літопису. Треба відзначити, що в скандинавській пам'ятці розповідається про також незалежного і досить активного володаря «Пальтескью» «Вартислава», в якому дослідники вбачають добре відомого по дещо більш пізній інформації літописів полоцького князя Брячислава.

Розповідаючи про війну «Ярицлейва» та «Бурислава», сага повідомляє про те, що внаслідок цієї війни останній залишив столицю Русі. Борис з своїми поплічниками прямує до країни «Бьярмаланд», де збирає велике військо, яке згодом нападає на Київ. Певну неясність представляє країна «Бьярмаланд». Фахівці давно звернули увагу, що скандинавські автори називали «бьярмами» північні племена, проте такий зв'язок все ж таки не носив конкретної етнічної прив'язки. Ймовірно, цей термін скандинави застосовували до тих народів, назва яких їм була невідома та які знаходились на більш низькому рівні соціального розвитку. На користь такої думки свідчить не тільки характер передачі конкретної історичної ситуації в сазі, але і те, що її автором для роз'яснення терміну «Бьярмаланд» використовується топонім «Тюркленд» (Turkland), який має відношення до тюркських орд Північного Причорномор'я³⁴.

Далі в «Сазі про Еймунда» йдеться про те, як Борис на чолі війська «б'ярмійців» йшов до Києва, під час жорстокої облоги якого «Ярицлейв» зазнав тяжкої травми і залишився на все життя кульгавим (Те, що Ярослав був кульгавим, відомо не тільки з літопису, а й на підставі сучасного анатомічного дослідження його кістяка). Після цього Борис повернувся до степу, де, згідно інформації скандинавської пам'ятки, його згодом вбивають варяги, яких послав сюди «Ярицлейв»³⁵.

Напад кочівників на Київ описує хроніка Тітмара Мерзебурзького. Зокрема, саксонський хроніст повідомляє: взимку 1016–17 рр. Болеслав Хоробрий робить безуспішну спробу підписати мирну угоду з германським імператором Генріхом II. «Дуже сильне місто Київ, —

пише далі Тітмар, — стало за намовою Болеслава жертвою постійних нападів з боку ворожих печенігів і понесло значних збитків внаслідок пожеж»³⁶. Свідчення про союз Болеслава та печенігів не може викликати сумніву, оскільки і раніше (в 1013 р.), і пізніше (в 1018 р.) відомі незаперечні факти їх активних спільних дій. Отже виявляється, що сюжети про Болеслава (разом з Святополком) та печенігів Тітмара дуже близькі до сюжетів про «Бурислава» та «б'ярмійців» скандинавської саги. Відзначимо, що про напади кочівників на Київ в 1017 р. є свідоцтва як у київських, так і у новгородських літописах.

Якщо припустити можливий зв'язок Святополка та Болеслава з Борисом, то цілком стає зрозумілим, чому Борис був похований не в Києві, а в Вишгороді. Кияни не могли прийняти тіло князя, який наводив на їх місто ворогів. Цікаво, що, не дивлячись на своєрідну «ідеологічну обробку» літописів в дусі церковних творів бори-соглібівського циклу, в пізньому Тверському літописі розповідається, що коли корабель з тілом Бориса прибув до гавані Києва, «киане же не прияша его, но отпнухуша прочь»³⁷.

Критичний аналіз та порівняння джерел дають підставу вважати, що Бориса було вбито влітку 1017 р. Відчуваючи небезпеку з боку поляків, Ярослав вирішив зразу ж після цієї події завдати удару по Польщі, для чого уклав угоду з Германською імперією. Тітмар повідомляє: «Володар русів напав на Болеслава, як це домовлено через посла, проте нічого не зробив під час облоги міста»³⁸. З новгородського літопису відомо, що цим містом було Берестя («В лето 6523 Ярослав иде к Берестию»³⁹). Ймовірно, що це сталося восени 1017 р.

Співставлення всього комплексу джерел дозволяє більш чітко уявити події 1018 р. на Русі. На початку року у Ярослава виникає, судячи з інформації саги, конфлікт з полоцьким князем Брячиславом, до якого перейшла від Ярослава дружина на чолі з Еймундом. Відгомонам цього конфлікту треба вважати наступну інформацію саксонського хроніста що стосується подій десь кінця весни — початку літа 1018 р.: «Ярослав захопив якесь місто, що належало його братові, і захопив там всіх мешканців»⁴⁰. Однозначно, що цим містом не міг бути Київ. Відзначимо, що пізніше під 1021 р. літопис розповідає про останню фазу боротьби між полоцьким князем Брячиславом та на той час вже київським князем Ярославом. Ця війна завершилася підписанням угоди, згідно якої Полоцьке князівство було фактично майже самостійним в конфедерації давньоруських земель⁴¹. Не можна виключати вірогідність, що в розповіді Тітмара йде мова про міста Усвяч та Вітебськ, за які Ярослав та Брячислав воювали на початку 20-х років⁴².

Наприкінці літа 1018 р. польське військо князя Болеслава Хоробого (до якого були залучені угорські та германські найманці)

здійснило похід на Київ. Ця подія докладно висвітлена в спеціальній літературі⁴³. Ця експедиція через неузгодженість дій Болеслава та Святополка завершилася для них фактично фіаско, внаслідок чого руський князь покинув Київ і попрямував до степу. Під 1019 р. в літопису вміщено повідомлення про зіткнення війська Святополка і Ярослава на річці Альті (на місті загибелі Бориса). Це повідомлення майже не має реалістичних рис і написано в дусі борисоглібської традиції. Порівняння його з описом битви Ярослава та Святополка під Любечом, матеріал про яку вміщено під 1016 р., дало в свій час підставу В. Д. Корольоку дійти до висновку, що між Святополком та Ярославом відбулася лише одна битва, а автор літопису переніс конкретні обставини битви, яка насправді мала місце в 1019 р., на 1016 р.⁴⁴

В битві 1019 р. біля Любеча печеніги зазнали поразки, а невдовзі при загадкових обставинах загинув і майбутній «антигерой» майбутнього борисоглібського циклу давньоруських творів — Святополк. Після 1019 р. Ярославу Володимировичу довелося вести досить довго жорстку боротьбу з князями Брячиславом та Мстиславом, і лише після смерті останнього він стане одноосібним володарем всієї Русі (крім Полоцького князівства).

Згодом літописці панегиристично охрестили нового київського князя Ярослава Володимировича «Мудрим» і одночасно ретельно замовчували обставини приходу його до влади. Лише через десятки років при князівському дворі поступово почала складатися легенда про безневинно вбитих Глібі та Борисі (пізніше Борисі та Глібі) та їх жорстокого вбивцю Святополку. Ярослав в цій легенді виступає як месник, що логічно створює підстави для зайняття ним після всіх подій київського столу. Цікаво, що в деяких моментах, на підставі аналізу літописних текстів, можна зробити висновок про старанність та певну безпринципність книжників, що служили Ярославу та його нащадкам. Зокрема, в деяких списках, де названі нащадки князя Володимира Святославича, вони поміняли місцями Святополка та Ярослава, хоча перший був старшим в родині після рано померлих Вишеслава та Ізяслава. З цією ж метою для зображення «нелюдського» походження «окаянного» (від слова «Каїн») братовбивці вони поширювали чутки про його корені від двох батьків — Ярополка та Володимира Святославичів. Є підстави вважати, що Святополк був пасербом та прийомним сином Володимира, а на справді його батьком був Ярополк⁴⁵.

Результати нашого розгляду перебігу подій міжкнязівської війни 1015–18 років дозволяють дещо переглянути і деякі інші факти з історії Русі на початку XI ст. Як відомо, в 1008 р. під час подорожі

місійного архієпископа Бруно Кверфуртського на Русь з ним був один з синів князя Володимира, який після укладення мирної угоди Русі з кочівниками певний час був заручником у печенігів⁴⁶. В літературі поширена думка, що цим сином міг бути Святополк, який активно спілкувався пізніше з степовиками. О. В. Назаренко висловив аргументовані заперечення проти такого уявлення, заявивши, що Володимир не міг направити до печенігів найстарішого за віком сина, який в той час вже мав уділ у Турові⁴⁷. Але дуже вірогідно, що таким учасником подорожі до степів, на нашу думку, міг бути значно молодший за віком Борис, який також підтримував пізніше тісні взаємини з печенігами. Таке припущення пояснює те, чому Володимир викликав Бориса з Суздаля в 1014 р., бо останньому важливо було терміново укласти мир з степовиками в умовах підготовки київської дружини до походу на північ. Саме з такого перебігу подій випливає відсутність відомостей про якийсь зіткнення дружини молодого князя з печенігами в 1015 р. Очевидно, що саме тоді Борису Володимировичу вдалося не тільки укласти перемир'я, а й встановити союзницькі контакти з кочівниками, загони яких він використовував під час боротьби за Київ аж до моменту своєї загибелі десь влітку 1017 р. Це ж підтверджує вже висловлену нами раніше версію про ймовірність союзу Бориса з Болеславом та Святополком в 1016 — першій половині 1017 рр.⁴⁸

¹ Черепнин Л. В. Повесть временных лет: ее редакции и предшествующие летописные списки // Исторические записки. — Т. 25. — М., 1948. — С. 332.

² Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 152–153.

³ Повесть временных лет. — Ч. 1. — М., 1950. — С. 90 (далі — ПВЛ).

⁴ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 90–96; Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. — М.; Л., 1950 (далі — НПЛ). — С. 15, 168–177; див. також: Патерик Киево-Печерского монастыря. — СПб., 1911. — С. 101–105 (інше видання — Киево-Печерський патерик. — У Києві, 1931. — С. 142–149), де в розповіді про Моїсся Угрину вміщено цікаві данні про події 1018 р.

⁵ Thietmari Chronicon. — L. 7, 72; 8, 18, 31–33. Хроніку Титмара Мерзебургського наводимо за виданням: Thietmar von Merseburg. Chronik. — Berlin, 1962. Фрагменти хроніки, що стосуються історії Русі, неодноразово перекладалися на російську мову. Останній переклад див.: Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М., 1999. — С. 317–332.

⁶ Сага об Эймунде // Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. — М., 1978. — С. 89–104.

⁷ Форгинский Ф. Я. Титмар Мерзебургский и его хроника. — СПб., 1872. — С. 198; Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до середины XIV ст. — Ч. 1. — Киев, 1884. — С. 85–87; див. також: Голубовский П. В. Хроника

Дитмара как источник для русской истории // Киевские университетские известия. — 1978. — № 9. — С. 27–40 та ін.

⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — У Львові, 1905. — С. 2–20.

⁹ Ляскоронський В. Титмарові повідомлення про руські справи на початку XI сторіччя // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. — Кн. 1. — К., 1928. — С. 138–143.

¹⁰ Лященко А. И. «Eumundar Saga» и русские летописи // Известия АН СССР. — Сер. 6. — М., 1926. — Т. 20, № 12. — С. 1061–1086; пор. Мельникова Е. А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — С. 295.

¹¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 29–97.

¹² Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа. — М., 1957. — С. 169.

¹³ Grabski A. F. Bolesaw Chrobry. — Warszawa, 1964. — S. 256–267; див. також його рецензію на книгу М. М. Ільїна: Kwartalnik historyczny. — 1959. — № 3. — S. 941. Висновок М. М. Ільїна про походження культу Бориса та Гліба вже після смерті Ярослава підтримав А. Поппе (Поппе А. В. О времени зарождения культа Бориса и Глеба // Russia Mediaevalis. — Т. 1. — München, 1973. — S. 6–29).

¹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 414, та ін.

¹⁵ Алешковський М. Х. Повесть временных лет. — М., 1971. — С. 129–131; Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации: XI — XI вв. — М., 1966. — С. 13–36. Підтримавши основні висновки джерелознавчих спостережень В. Ляскоронського, М. Х. Алешковського та особливо М. М. Ільїна, автор цієї статті вже зробив спробу «реставрувати» події міжкнязівської війни 1015–1019 рр. в працях: Головки А. Б. Политические отношения Руси и Польши в начале X в. // Вопросы истории СССР. — Харьков, 1981. — Вып. 26. — С. 106–113; Його ж. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X — первой четверти XII вв. // Киев и западные земли Руси в X — XIII вв. — Минск, 1982. — С. 33–34; Його ж. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — Киев, 1988. — С. 23–32; Його ж. Кто убил Бориса и Глеба? // Наука и религия. — 1988. — № 2. — С. 29–32.

¹⁶ Див., наприклад: Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996. — С. 156, де автор висловлює свою незгоду (без особливих аргументів) підтримувати висновки праць М. М. Ільїна, М. Х. Алешковського, О. М. Хорошева та автора цих рядків. Коли цей нарис вже був підготовлений, в журналі «Київська старовина» була надрукована стаття П. П. Толочка «Хто убив князів Бориса і Гліба?» Автор висловлює чимало критичних зауважень «дилетантам, не обтяженим ні знанням, ні методикою аналізу давніх джерел, ні відповідальністю за сказане, повалення авторитетів і хрестоматійних положень стало їхнім улюбленим заняттям» (Див.: Толочко Петро. Хто убив князів Бориса і Гліба? // Київська старовина. — 1999. — № 4. — С. 3). На жаль, обсяг публікації не дозволив авторові показати власне володіння методикою досліджень літописів та знання праць істориків минулого. Важко погодитись з тезою про «легку руку» М. М. Ільїна, який начебто зробив необгрунтовані підозри та припущення. Останній присвятив цій темі солідну монографію, де показав і свої навички як джерелознавець, і широке знання вітчизняних і іноземних джерел та літератури. В статті П. П. Толочка не згадуються праці таких вчених як О. О. Шахматов, М. С. Грушевський, В. Г. Ляскоронський, В. Д. Королюк, М. Х. Алешковський, М. Ф. Котляр. Всі вони уважно досліджували

цей період, причому не наполягали на дослівному сприйманні тексту літописів, а піддавали його серйозному критичному аналізу. Ні єдиним словом в статті П. П. Толочка не згадано саксонського хроніста Тітмара, який серед інформаторів про події початку XI ст. був єдиним сучасником.

¹⁷ Рапов О. М. Принятие христианства князем Владимиром и киевлянами // Вопросы истории // Вопросы истории. — 1984. — № 6. — С. 44.

¹⁸ Назаренко А. В. О датировке Любечской битвы // Летописи и хроники. 1984 г. — М., 1985. — С. 14–19, див. також: Його ж. Западноєвропейські джерела // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М., 1999. — С. 317–332.

¹⁹ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X — XI вв. — М., 1964. — С. 239.

²⁰ Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? // Український історичний журнал. — 1989. — № 12. — С. 110–122; Його ж. Останній князь дружинної Русі // Український історичний журнал. — 1999. — № 2. — С. 134–141.

²¹ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 291.

²² Алешковский М. Х. Повесть временных лет. — С. 87–88.

²³ Мирзоев В. Г. Былины и летописи: памятники русской исторической мысли. — М., 1978. — С. 176.

²⁴ Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации: XI — XII вв. — М., 1966. — С. 13–36.

²⁵ Алешковский М. Х. Повесть временных лет. — С. 86.

²⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 8.

²⁷ Григорий Турский. История франков. — М., 1987. — С. 59 (кн. II, 42–43).

²⁸ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 90.

²⁹ Алешковский М. Х. Повесть временных лет. — С. 86–87.

³⁰ Thietmari Chronicon. — L. VII, 74.

³¹ Сага об Эймунде. — С. 91.

³² Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. — М., 1985. — С. 123–124.

³³ ПВЛ. — Ч. 1. — С. 90–96.

³⁴ Пор.: Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. Скандинавские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М., 1999. — С. 520.

³⁵ Сага об Эймунде. — С. 96–98.

³⁶ Thietmari Chronicon. — L. VIII, 32.

³⁷ Полное собрание русских летописей. — Т. XV. Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. — СПб., 1853. — С. 128.

³⁸ Thietmari Chronicon. — L. VII, 65.

³⁹ НПЛ. — С. 15, 180.

⁴⁰ Thietmari Chronicon. — L. VIII, 31.

⁴¹ Головка А. Б. Западные земли Руси и объединительная политика Киевского государства в X — первой четверти XII вв. // Киев и западные земли Руси в X–XIII вв. — Минск, 1982. — С. 31–33.

⁴² ПСРЛ. — Т. VII. Воскресенская летопись. — СПб., 1953. — С. 328; пор. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 17.

⁴³ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X — XI вв. — С. 244–247; Grabski A. F. Bolesaw Chrobry. — Warszawa, 1964. — S. 260–263; Головка А. Б.

Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. — С. 26–32; та ін.

⁴⁴ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X — XI вв. — С. 238–240.

⁴⁵ Див.: Соловьев С. М. История России с древнейших времен, т. 1–2 // Соловьев С. М. Сочинения. — Кн. 1. — М., 1988. — С. 194, 197. На користь походження Святополка від Ярополка Святославича свідчить аналіз монет-«срібляників», зроблений І. Г. Спаським. Див.: Сотникова М. П., Спасский И. Г. Тысячелетие древнейших монет России. — Л., 1983. — С. 82.

⁴⁶ Epistola Brunonis ad Henricum II regem // Monumenta Poloniae Historica. — Т. I. — Lwów, 1868. — Р. 224–225.

⁴⁷ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — С. 316.

⁴⁸ Головкин А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — С. 23–32.